

*Лук'янчук Т. О.,
старший викладач кафедри загального та
прикладного мовознавства і слов'янської філології
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

СЛОВОТВІРНІ Й МОРФОЛОГІЧНІ ВАРІАНТИ В СЛОБОЖАНСЬКІЙ ОЙКОНІМІЇ (НА ПРИКЛАДІ НАЗВ ПОСЕЛЕНЬ ВІДАПЕЛЯТИВНОГО ПОХОДЖЕННЯ)

Анотація. Досліджено словотвірні та морфологічні варіанти, які стосуються кількісно-якісного боку морфемних одиниць. Таку особливість виявлено на рівні твірних топонімів і ойконімів, похідних від географічних термінів. Словотвірне варіювання виражається появою або заміною різних за значенням суфіксів або префіксів/префіксоїдів. Творення морфологічних варіантів насамперед пов'язане зі зміною форм роду, де лексема на позначення типу поселення узгоджує родові параметри власної назви; зі зміною числових категорій, причому плуралізація може відбуватися на рівні ойконімного словосполучення; зі зміною відмінкових форм у парі «називний відмінок – родовий відмінок».

Ключові слова: словотвірний варіант, морфологічний варіант, ойконім, топонім.

Постановка проблеми. Назви поселень у топонімічній системі Слобожанщини представлені варіантними утвореннями різного характеру. Аналіз ойконімії досліджуваного регіону буде неповним, якщо поза увагою залишити факт існування алонімії, оскільки в ній утілені певні закономірності функціонування та загальний розвиток власних назв (далі – ВН) від часу її утворення й донині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ойконімна варіантність може розглядатися у двох підгрупах – різнолексемній і лексико-синтаксичній [1, с. 67; 9, с. 33]. Різнолексемна варіантність [2, с. 49, 74, 75; 13 1, с. 217–220] – це протиставлення різнокореневих ВН, що суперечить твердженню про те, що топонімічні варіанти мають, як правило, один і той же корінь [8, с. 45; 3, с. 203], тобто є лексичними варіантами [12, с. 198]. Оскільки варіанти – це генетично зв'язані форми, то для гетерогенних імен уживається термін «паралельні назви» [5, с. 25]. Гетерогенні імена – це синонімічні реалізації [6, с. 36; 7, с. 13; 10, с. 814–818]. Як споріднені, так і неспоріднені генетичні утворення мають назву «дублетні номінації» й можуть розглядатися в одному ряді [1, с. 144; 11, с. 303; 8, с. 102].

Ойконімія Слобожанщини й окремих її регіонів досліджувалася в деяких дисертаціях (Ю.А. Абдула, О.В. Іваненко, А.В. Лисенко) і аналізувалася в низці статей (Т.П. Беценко, Є.С. Отін та ін.), але варіантність (зокрема словотвірно-морфологічна) на рівні назв поселень у цих працях не розглядалася.

Метою статті є виявлення різних особливостей словотвірно-морфологічної варіантності ойконімів у межах Слобожанщини. Крім того, ми ставимо завдання виявити, які словотвірні-морфологічні особливості мали місце у формуванні варіантних утворень.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Словотвірні варіанти

Форма ойконіма, утворена в ході варіювання, може відрізнятися від іншої форми словотвірними засобами. Такі випадки в топонімії кваліфікуються деривативними варіантами. У досліджуваному регіоні ці одиниці репрезентовані в основному за допомогою суфіксів. Подібне явище пояснюється тим, що афіксальні частини як засоби словотвірні та словозмінні, а також як складники ойконімних структур, позбавлені лексичного значення, тобто навантажені нульовою семантикою і є семантично порожніми. Такі суфікси при взаємній субституції на значення як однієї, так і іншої ГН певного ряду не впливають. Афіксальна група словотвірної варіантності має свої особливості, а саме:

1) зміна суфікса **-ик** в одній географічній назві (далі – ГН) на суфікс **-ак** в опозиційній ВН: н. п. *Ключик* / н. п. *Ключак* [Хр Із] (пор. зворотній процес у парі н. п. *Кругляк* / н. п. *Круглик* [Плт Гдц]);

2) зміни суфікса **-ськ-** в одній ГН на суфікс **-к-** в опозиційній ВН: н. п. *Красногірськ* / н. п. *Красногірка* [Хр Із];

3) зміна суфікса **-к-** в одній ГН на демінутивний суфікс **-очк-** в опозиційній ВН: н. п. *Піски* / н. п. *Пісочки* [Хр Влк];

4) зміна суфікса **-ець** в одній ГН на суфікс **-чик** в опозиційній ВН: н. п. *Ржавець* / н. п. *Ржавчик* [Вр Здн] або на суфікс **-ник**: н. п. *Ржавець* / н. п. *Ржавник* [Бгр Бгр];

5) заміна суфікса **-ок** суфіксом **-ець**: н. п. *Студенок* / н. п. *Студенець* [Вр Бгч];

6) заміна суфікса **-іvk-** суфіксом **-й-**: н. п. *Красногорівка* / н. п. *Красногір'я* [Вр Бгч];

7) заміна суфікса **-ок** суфіксом **-іvk-**: н. п. *Новоселок* / н. п. *Новоселівка* [Вр Змл];

8) субституція суфіксів із демінутивним значенням **-ичк-** / **-очк-**: н. п. *Криничка* / н. п. *Криночка* [Плт Гдц];

9) маломотивована субституція суфікса з топонімічним значенням **-ик** на антропонімічний посесивний афікс **-ин** у семантично зв'язаних корелятах: н. п. *Довжик* / н. п. *Довжин* [Плт Знк].

Поряд із процесами зміни на рівні посткореневих морфем трапляються випадки з наявністю додатних процесів у другій ойконімній структурі – поява іншого суфікса (на відміну від ВН, де така морфема відсутня):

1) в одній з ойконімних форм з'являється суфікс **-ок**: н. п. *Славгород* [Хр Бгд] / н. п. *Славгородок* [Хр Охт], н. п. *Райгород* [Вр Остр] / н. п. *Райгородок* [Вр Остр];

2) в одній з ойконімних форм з'являється суфікс **-й-**. Поява у другій ВН звука [а] на місці [о] у першій ВН, а також закінчення дає можливість кваліфікувати відповідні змішані пари як

такі, що належать до трьох різновидів ойконімних варіантів – фонетичного, словотвірного та морфологічного: н. п. *Рамонь* [Вр Нхп] / н. п. *Раменьє* [Вр Нхп], н. п. *Заоскіль* [Хр Куп] / н. п. *Заоскілля* [Хр Куп];

3) в одній із ойконімних форм з'являється суфікс *-к-*: н. п. *Рідкодуб* [Хр Із] / н. п. *Рідкодубка* [Хр Із]. Наявність разом із суфіксом також флексії, маркованої ознаками жіночого роду, підкреслює синхронне об'єднання двох різновидів варіантності – морфолого-словотвірної.

Дією топонімійної системи на сучасному етапі зумовлені безсуфіксні варіанти, що виявляються у звичайних суфіксальних ГН: н. п. *Лучка* [Вр Вал] / н. п. *Лука* [Вр Вал], н. п. *Розсошки* [Вр Ндв] / н. п. *Розсоші* [Вр Ндв]. Наявність безафіксації пов'язана з принципом структурної економії у сфері ойконімії. Саме постфіксальні частини стали місцем, яке падає під вплив формальних процесів. Нерідко імпульсом для утворення внутрішньоареальної суфіксальної варіантності є вимушена необхідність ойконімного розподілення, спричинена тезойменністю локально близьких географічних об'єктів: н. п. *Валуйчик* [Вр Вал] / н. п. *Валуй* [Вр Вал] (пор. н. п. *Водолажки* [Хр См] / н. п. *Водолаги* [Хр См]) та ін.

Префіксальні варіанти в топонімійній системі регіону представлені поодинокими випадками, які належать до морфологічного рівня деривації, тобто субстантивованими топонімними означеннями: н. п. *Донецький* [Хр Із] / н. п. *Задонецький* [Хр Із]. Тут слід навести думку Ю.О. Карпенка, який зазначав, що «... зміни топоніма підпорядковуються принципу зростання: кінець топоніма змінюється сильніше й частіше, ніж його початок, а закінчення – значно частіше, ніж суфікс. Це пояснюється як загальними закономірностями розподілу інформації в слові, так і впорядкованим впливом топонімійної системи...» [6, с. 32]. Рідко можна побачити також фіксації з гетерогенними префіксоїдами як факт варіантних назв зі збереженням гомогенних (так само, як і формально ідентичних) складників, розмішених у постпозиції ВН: н. п. *Білогірка* [Хр Із] / н. п. *Лисогірка* [Хр Із]).

2. Морфологічні варіанти. Цей тип ойконімних варіантів (морфологічні дублети [1, с. 68]) утворюється як наслідок фонетичного та граматичного варіювання [12, с. 189]. Оскільки в традиційній мовознавчій науці й морфологія, і синтаксис розглядаються у сфері граматики, ми будемо вважати морфологічні варіанти (так само, як і синтаксичні) частиною граматичних варіантів (пор. думку А.І. Воробйової, яка морфологічні варіанти розподіляє на граматичні та словотвірні [4, с. 3–13; 3, с. 207]).

Морфологічні варіанти ойконімів відрізняються один від одного насамперед формою числа. Показником однини та множини може бути такий морфологічний засіб, як флексія, яка є, з одного боку, фрагментом слова, а з іншого – забезпечує узгодження з родом географічного терміна [7, с. 15]: н. п. *Студенок* [Вр Бгч] / н. п. *Студенки* [Вр Бгч], н. п. *Верх-Марок* [Вр Остр] / н. п. *Верх-Марки* [Вр Остр] та ін. У деяких ситуаціях за офіційну назву взято форму ВН із типовим ойконімним формантом *-и* / *-і*, у другій позиції ряду трапляється сингулятивний відповідник: н. п. *Стінки* [Вр Остр] / н. п. *Стінка* [Вр Остр], н. п. *Солонці* [Вр Остр] / н. п. *Солонець* [Вр Остр] та ін.

Морфологічні варіанти ойконімів виникають не лише під час зміни форм числа однини та множини, але й під час варіювання родових форм, де показником жіночого та середнього роду є знову ж таки флексія. Залежно від статусу населеного

пункту його назва повинна мати відповідне морфологічне оформлення на основі інтралінгвальних зв'язків (пор. *хутір Рівнина* [Хр Стрб] / *хутір Рівнин* [Хр Стрб]). Можливо, до цієї структурної категорії належить і таке поєднання родово-видових складників, як *слобода Ново-Розсоша* [Хр Стрб] / *село Новорозсоши* [Врш Нпск]. Проте необов'язково, щоб ВН поселення зі службовим словом жіночого роду позначалася як фемінітив, а чоловічого або середнього роду – як маскулізм. Руйнуванню такого граматичного зв'язку як «**географічний апелятив – ойконім**» значною мірою сприяють позамовні чинники, один із яких – мовна реакція на нововведений ГА *слобода* (пор.: н. п. *Грязна Потудань* [Вр Кртк] ← *потудань* ← «по той бік Дону»). Флексія жіночого роду в другому утворенні є рефлексом зв'язку ВН із географічним апелятивом на позначення первісного типу населеного пункту *хутір*. Доки є такий зв'язок, ойконім за мовною інерцією залишається в парадигмі іменників чоловічого роду. Якщо ж назва поселення втрачає опору на апелятив, то вона «може варіюватися під тиском дійсно дуже сильної системи назв на *-о*» [9, с. 55] (пор.: *хутір Вікнин* [Хр Із] / *хутір Вікнино* [Хр Із]), деякою мірою – на *-е*: н. п. *Рамонь* [Вр Нхп] / н. п. *Раменьє* [Вр Нхп] / н. п. *Рамоньє* [Вр Ан]. Поряд із впливом роду ГТ на варіювання родових форм ойконімів здатний впливати також фактор аналогії.

Варіювання закінчень може бути пов'язане і з утворенням стягнених / нестягнених форм ВН морфологічного творення: н. п. *Грем'яче* [Вр Вр] / н. п. *Грем'ячєє* [Вр Вр], що походить із ГТ *грем'яч*. Для порівняння наведемо ще деякі приклади з аналогічними процесами, які протікають у сфері синтаксису: н. п. *Гонтовий Яр* [Хр Влк] / н. п. *Гонтів Яр* [Хр Влк], н. п. *Княгинин Лиман* [Хр Із] / н. п. *Княгинін Лиман* [Хр Із] та ін.

До морфолого-синтаксичного типу, крім згаданих вище топонімів, включаючи й дегідронім *Грязний Потудань* / *Грязна Потудань*, за наявності окремих морфологічних фактів належить ще ціла низка ойконімів: н. п. *Красний Холм* [Вр Вр] / н. п. *Красні Холми* [Вр Вр] (плюралізація в системі двослівної конструкції); н. п. *Березовий Колодязь* [Вр Ндв] / н. п. *Березів Колодязь* [Вр Ндв] (утрата ознаки відносності прикметника й поява його присвійних властивостей); н. п. *Урив* [Вр Кртк] / н. п. *Уривський Острожок* [Вр Кртк] (ад'єктивація ГТ, що супроводжується додаванням головного компонента синтаксеми, який використовується як один із варіантів); н. п. *Мала Верейка* [Вр Змл] / н. п. *Верейське* [Вр Змл] (ад'єктивація ГТ, що супроводжується від'ємним виявом синтаксично залежного компонента); н. п. *Новий Айдар* [Хр Стрб] / н. п. *Айдар* [Хр Стрб] (утрата топонімного означення з одночасною плюралізацією ГА); н. п. *Верхня Дуванка* [Врш Св] / н. п. *Вища Дуванка* [Хр Куп] (варіювання прикметникових форм нульового та вищого ступенів порівняння, хоча нульовий ступінь ужито в значенні якісного прикметника *висока*); н. п. *Головин Ріг* [Хр Нвдл] / н. п. *Головнів Ріг* [Хр Нвдл] (субституція прикметника посесивності, твірним елементом якого є іменник першої відміни жіночого роду *голова*, іншою прикметниковою формою цього ж розряду, але утвореною від іменника другої відміни чоловічого роду *головень* через посередництво антропоніма) (пор. також: н. п. *Данилкин Кут* [Хр Влк] / н. п. *Данильчин Кут* [Хр Влк], хоча, на відміну від попереднього явища, продуцент для обох ВН у цьому разі один – власне ім'я *Данилко*). Тільки у формі з *-ин* ще на давньоруському мовному ґрунті відбулося чергування [к] – [ч] у позиції перед голосним переднього ряду [и] (у сучасній українській мові це явище трактується як зміна буквоступування лк на лч під час творення присвійних прикметників).

До категорії морфологічного варіювання входять слова різних частин мови, що характеризуються непарадигматичними зв'язками. Вони представлені у вигляді як субстантивно-ад'єктивних пар – прикметникових (відіменникових) конструкцій, що стали об'єктом певних процесів із боку інших структурних об'єднань (н. п. *Айдар* [Вр Остр] / н. п. *Айдарська* [Вр Остр], н. п. *Пристін* [Вр Вал] / н. п. *Пристінна* [Вр Вал], н. п. *Бродський* [Плт Рмн] / н. п. *Брід* [Плт Рмн], н. п. *Просіківський* [Хр Охт] / н. п. *Просіка* [Хр Охт], н. п. *Студенки* [Вр Бгч] / н. п. *Студенівське* [Вр Бгч], н. п. *Лужок* [Хр Хр] / н. п. *Луговий* [Хр Хр]), так і ад'єктивно-субстантивними ойконіми структурами (н. п. *Піскуватий* [Хр Ввч] / н. п. *Піски* [Хр Ввч], н. п. *Гнилушкин* [Хр Ввч] / н. п. *Гнилушка* [Хр Ввч], н. п. *Валків* [Хр Влк] / н. п. *Валківський* [Хр Влк] / н. п. *Валки* [Хр Влк], н. п. *Студенецьке* [Хр Стрб] / н. п. *Студенець* [Хр Стрб], н. п. *Пищане* [Хр Стрб] / н. п. *Піски* [Хр Стрб], н. п. *Копаньки* [Хр Зм] / н. п. *Копанка* [Хр Зм], н. п. *Пристінне* [Хр Зм] / н. п. *Пристін* [Хр Зм], н. п. *Пищана* [Вр Вал] / н. п. *Пищанка* [Вр Вал], н. п. *Ямна* [Хр Бгд] / н. п. *Ямка* [Хр Бгд], н. п. *Кучугурний* [Вр Вал] / н. п. *Кучугури* [Вр Вал]).

Морфологічні структури виявляються також на основі розрізнення відмінкових форм номінативного та генітивного значення. В одній позиції двослівного ряду мають місце форми називного відмінка однини чи множини, а в іншій – форма родового відмінка теж однини або множини: н. п. *Райгород* [Вр Остр] / н. п. *Райгородка* [Вр Остр], н. п. *Ново-Розсош* [Хр Стрб] / н. п. *Ново-Розсоша* [Хр Стрб], рідше трапляються протилежні за морфологічним розвитком варіанти – н. п. *Копанок* [Вр Бгч] / н. п. *Копанка* [Вр Бгч].

Серед морфологічних алонімів має місце ще така особливість, як збіг зовнішніх показників ойконімів при їхніх різних граматичних значеннях. Так, у поєднувальні зв'язки вступає ВН *Райгородка*, яка залежно від місця наголосу поєднує в собі два морфологічні значення – родовий відмінок однини чоловічого роду та називний відмінок однини жіночого роду, що є розмовним варіантом і вживається в усному мовленні, або ж ВН *Копанок*, що акумулює ознаки іменника родового відмінка множини й форми називного відмінка однини чоловічого роду, та інші ВН, як-от н. п. *Ново-Розсош* / н. п. *Ново-Розсоша*, н. п. *Студенок* / н. п. *Студенки* тощо.

Висновки. Отже, словотвірна алонімія включає в себе дві групи найменувань: а) моделі з ойконіми основами з різними за значенням афіксами, що є досить звичайним явищем; б) видозміни назв одного й того ж денотата, основи яких розрізняються за наявністю в одній із них конфіксів і за їх відсутністю в іншій, що належить до нерозповсюджених явищ.

Творення морфологічних варіантів насамперед пов'язане зі зміною: а) форм роду, де родові поняття (лексема на позначення типу поселення) узгоджує родові параметри власної назви; б) числових категорій (більш розповсюджена модель «**однина – множина**», менш поширена – «**множина – однина**»), причому плюралізація може відбуватися на рівні ойконіми словосполучення; в) відмінкових форм у парі «**називний відмінок – родовий відмінок**». Розвитку морфологічної багатоваріантності сприяють також дериваційні процеси в топонімих означеннях, які є складовими частинами синтаксису, та одночасна дія різних мовних явищ, зв'язаних між собою. Можливість утворювати граматичні омоніми ще раз засвідчує поєднувальність ойконіми структур. В аспекті різночас-

номовної рядності трапляється більше ВН поселень, які мають відношення «**ойконім-ад'єктив – ойконім-субстантив**», менше випадків варіантності з відношеннями «**ойконім-субстантив – ойконім-ад'єктив**».

Перелік умовних скорочень

а) губернії / області:

Бгр – Белгородська, Вр – Воронежська, Врш – Ворошиловградська, Плт – Полтавська, Хр – Харківська;

б) повіти / райони:

Ан – Анненський, Бгд – Богодухівський, Бгр – Белгородський, Бгч – Богучарський, Вал – Валуйський, Ввч – Вовчанський, Влк – Валківський, Вр – Воронежський, Гдц – Гадацький, Здн – Задонський, Зм – Зміївський, Змл – Землянський, Знк – Зінківський, Из – Изюмський, Кртк – Коротоцький, Куп – Куп'янський, Нвдл – Нововодолазький, Ндв – Нижньодівичський, Нпск – Новопсковський, Нхп – Новохоперський, Остр – Острогозький, Охт – Охтирський, Рмн – Роменський, Св – Сватівський, См – Сумський, Стрб – Старобільський, Хр – Харківський;

в) інші позначення:

ВН – власна назва, ГА – географічний апелятив, ГН – географічна назва, ГТ – географічний термін, н. п. – населений пункт.

Література:

- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 607 с.
- Беленькая В.Д. Топонимы в составе лексической системы языка / В.Д. Беленькая. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 168 с.
- Воробьева И.А. Русская топонимия средней части бассейна Оби / И.А. Воробьева ; Том. гос. ун-т им. В.В. Куйбышева. – Томск : Изд-во ТГУ, 1973. – 247 с.
- Воробьева И.А. Варианты в топонимии / И.А. Воробьева // Языки и топонимия Сибири. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1970. – Т. II. – С. 3–13.
- Глинских Г.В. Лингвистические критерии при уточнении названий населённых пунктов / Г.В. Глинских // Вопросы ономастики. – Свердловск : Изд-во УрГУ, 1980. – Вып. 14. Собственные имена в системе языка. – С. 14–28.
- Карпенко Ю.О. Топонимичні варіанти / Ю.О. Карпенко // Ономастика. Республіканський міжвідомчий збірник. Серія «Питання мовознавства». – К. : Наук. думка, 1966. – С. 29–36.
- Лобода В.В. Севернопричерноморская топонимия (общие и региональные проблемы украинской топонимической системы) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / В.В. Лобода ; АН УССР, ИЯ им. А.А. Потебни. – К., 1979. – 52 с.
- Розенталь Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1976. – 543 с.
- Рубцова З.В. Варьирование и норма в белорусской и русской топонимии / З.В. Рубцова // Научный доклад по опубликованным трудам, представленный к защите на соискание учёной степени канд. филол. наук: 10.02.19 – Теория языкознания; Рус. акад. наук; Ин-т языкознания. – М., 1993. – 84 с.
- Семенов-Тянь-Шанский В.П. О транскрипции и синонимии географических названий / В.П. Семенов-Тянь-Шанский // Известия Всесоюзного географического общества. – 1940. – Т. 72. – № 6. – С. 814–818.
- Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.
- Суперанская А.В. Структура имени собственного : фонология и морфология / А.В. Суперанская ; отв. ред. А.А. Реформатский ; АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1969. – 207 с.
- Ухмылина Е.В. Варианты названий населённых пунктов Горьковской области / Е.В. Ухмылина // Ономастика Поволжья : материалы II Поволжской конференции по ономастике / отв. ред. Т.А. Исаева, В.А. Никонов. – Горький, 1971. – Вып. 2. – С. 217–220.

Лукьянчук Т. А. Словообразовательные и морфологические варианты в слобожанской ойконимии (на примере наименований населённых пунктов отапельнятивного происхождения)

Аннотация. Исследованы словообразовательные и морфологические варианты, касающиеся количественно-качественной стороны морфемных единиц. Такую особенность выявлено на уровне образующих топонимов и производных ойконимов, образованных от географических терминов. Словообразовательное варьирование выражается появлением или заменой различных по значению суффиксов или префиксов/префиксоидов. Образование морфологических вариантов в первую очередь связано с изменением форм рода, где лексема для обозначения типа поселения согласовывает родовые параметры имени собственного; с изменением числовых категорий, причем плюрализация может происходить на уровне ойконимного словосочетания; с изменением падежных форм в паре «именительный падеж – родительный падеж».

Ключевые слова: словообразовательный вариант, морфологический вариант, ойконим, топоним.

Lukianchuk T. Word-formation and morphological variants in the Slobozhansky oikonimia (on the example of the names of appellate origin)

Summary. Word-formation and morphological variants concerning quantitative-qualitative side of morphemic units are investigated. This feature has been found at the level of generic toponyms and oikonyms derived from geographical terms. Word-formation variation is expressed by the appearance or substitution of different values of suffixes or prefixes/prefixies.

The creation of morphological variants is primarily associated with the change of forms of the genus, where the token on the designation of the type of settlement agrees with the generic parameters of its own name; with the fall numerical categories, with the pluralization can occur at the level of oikonym phrase; with the change of case forms in a pair of noun case – generic case.

Key words: word-formation variant, morphological variant, oikonym, toponym.